

Związki Józefa (Innocentego Marii) Bocheńskiego OP ze środowiskiem naukowym „wychodźstwa niepodległościowego” w Wielkiej Brytanii

Słowa kluczowe: sowietologia, logika, Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie (PTNO), Polski Uniwersytet na Obczyźnie (PUNO), Seminarium „Sempol”

Po zakończeniu II wojny światowej poza krajem pozostało wielu wybitnych Polaków, którzy nie mogli powrócić do zniewolonej przez Związek Sowiecki Polski. Wśród nich był także ojciec Józef Innocenty Maria Bocheński¹, kapłan

zakonu braci kaznodziejów (dominikanin), który zdecydował się pozostać na wychodźstwie wierząc, że przebywając w wolnym świecie, będzie mógł służyć ojczyźnie, krytykując komunizm². Zdaniem Stanisława Koñaścaka swoją

Dr hab. Joanna Pyłat, profesor Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie w Londynie, wiceprezes Światowej Rady Badań nad Polonią.

¹ Ojciec Józef Franciszek Emanuel (Innocenty Maria) Bocheński O.P., urodził się 30 sierpnia 1902 r. w Czuszowie, niedaleko Klimontowa (obecnie w województwie małopolskim). Zmarł 8 lutego 1995 r. we Fryburgu – w Szwajcarii. W latach 1920–1922 studiował prawo na Uniwersytecie Lwowskim, następnie od 1922 do 1926 roku ekonomię na Uniwersytecie w Poznaniu. W 1926 roku (m. in. pod wpływem wydarzeń krajowych) wstąpił do Seminarium Duchownego w Poznaniu, a w 1927 roku do zakonu oo. Dominikanów, za: „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie”, nr 60, Londyn–Zurych, styczeń – marzec 1995 r., s. 3; także: Z. Judycki, *Polski Uniwersytet na Obczyźnie w Londynie. Słownik Biograficzny Pracowników Naukowych*, Londyn 2008, s. 18-19; też: ks. D. Gabler, *J.M. Bocheński – logik, filozof*, w: *Filozofia Polska na Obczyźnie. Prace Kongresu Kultury Polskiej*, t. VI, pod red. W. Strzałkowskiego, PTNO, Londyn 1987, s. 177.

² J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria) Bocheński. W poszukiwaniu racjonalnego ładu świata*, w: „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 7 (1998) 1 (25), s. 21.

konsekwentną postawą, pracą naukową i publicystyczną, odgrywał na emigracji rolę „sumienia polskiej filozofii powojennej”³.

Odnosząc się do przytoczonego stwierdzenia, warto zastanowić się, co przyczyniło się do tego, iż osoba ojca Bocheńskiego – w świecie wolnym od sowieckiej indoktrynacji, m.in. w Wielkiej Brytanii (w kraju, w którym funkcjonował Rząd RP na Uchodźstwie), a przede wszystkim w Szwajcarii – obdarzona została ogromnym szacunkiem. A także dłaczego to właśnie o. prof. Józef Maria Bocheński, a nie inny z filozofów czy też logików (np. żyjący w Irlandii Jan Łukasiewicz⁴), został określony terminem „sumienia polskiej filozofii”?

Szukając odpowiedzi na te pytania, warto zastanowić się również nad tym, jakie więzi łączyły o. Bocheńskiego z polskim środowiskiem naukowym w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, m.in. z Polskim Towarzystwem Naukowym na Obczyźnie (PTNO) i z Polskim Uniwersytetem na Obczyźnie (PUNO) – uczelnią tych, którzy (podobnie jak Bocheński) nie mogli bądź nie chcieli powrócić do przejętego przez komunistów kraju, w którym „rozpanoszyła się” obca Bocheńskiemu ideologia komunistyczna, którą ten krytykował i z całą stanowczością zwalczał.

I. Żołnierz i kapłan (1939–1945)

Nawiązując do przytoczonej kwestii, należy przypomnieć, że Bocheński był człowiekiem wyjątkowym. Wszechstronnie wykształcony – doktorat z filozofii uzyskał na uniwersytecie we Fryburgu (w 1931 r.), doktorat z teologii na

Papieskim Uniwersytecie św. Tomasza w Rzymie (w 1934 r.), habilitację na Uniwersytecie Jagiellońskim (w 1938 r.)⁵, „prześiąknięty ideą wolności zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej”⁶ (niekiedy ekscentryczny) oddany Rzeczypospoli-

³ S. Koństańczak, *Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle*, seria: Biblioteka studiów Filozofii Polskiej, Kraków 2017, s. 274.

⁴ Jan Łukasiewicz (1878–1956) przebywał w Irlandii (w Dublinie) od lutego 1946 r. Pracował w Królewskiej Akademii Irlandzkiej, gdzie prowadził wykłady z logiki matematycznej, logiki zadań i historii logiki, a także badania nad sylogistyką Arystotelesa, za: Cz. Lejewski, *Powojenna działalność polskich logików na zachodzie*, w: *Filozofia Polska na Obczyźnie...*, s. 162–163.

⁵ Recenzentem pracy habilitacyjnej ojca Bocheńskiego był prof. Zygmunt Zawirski (przedstawiciel szkoły lwowsko-warszawskiej), który wcześniej uczył Bocheńskiego matematyki (w gimnazjum we Lwowie). Za: J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 17; W gronie osób, które wywarły duży wpływ na tego wybitnego myśliciela znaleźli się także: Gallus Manser – „jeden z najwybitniejszych znawców filozofii św. Tomasza” i Santiago Ramirez – „czołowy teolog moralny”. Za: tenże, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 18; Poza wymienionymi na rozwój o. Bocheńskiego wpływ mieli również: o. M. de Munnynck, G. Manser, A. Rohner, R. Garrigou-Lagrange, Whitehead. Za: *Ks. D. Gabler, J.M. Bocheński – logik...*, s. 178.

⁶ A. Rzegocki, *Antytotaryzm zintegrowany Józefa Marii Bocheńskiego*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 33 (2011), seria: Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 3365,

tej żołnierz i kapelan, był zarówno cennym dydaktykiem, publicystą, działaczem społecznym, kaznodzieją, jak i przede wszystkim wybitnym naukowcem – filozofem, logikiem i sowietologiem⁷, który pozostawił po sobie cenny dorobek naukowy.

Warto wspomnieć, że w czasie kampanii wrześniowej 1939 roku o. Bocheński (wychowany w duchu głębokiego patriotyzmu), czując potrzebę działania, poprosił biskupa Józefa Gawlinę o „nominację na kapelana”, w tym czasie jednak jej nie uzyskał⁸. Mimo to przyłączył się jednak do Samodzielnej Grupy Operacyjnej Polesie gen. Franciszka Kleeberga, pełniąc nieformalnie (w 80. Pułku Piechoty) funkcję kapelana. Po przegranej bitwie pod Kockiem, jak wielu żołnierzy Kleeberga dostał się do niewoli, z której jednak szybko zbiegł⁹. Następnie po krótkim pobycie w Krakowie, przedostał się do Włoch, gdzie na przełomie 1939/1940 roku przyczynił się

(m.in. z ks. prof. Walerianem Meysztowiczem – ówczesnym radcą kanonicznym ambasady RP przy Watykanie¹⁰) do powołania Komitetu Rzymskiego – Komitetu Niesienia Pomocy Profesorom Uniwersytetu Jagiellońskiego, więzionym w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen (aresztowanym 6 listopada 1939 r. przez Niemców w Krakowie).

W połowie 1940 roku (po klęsce Francji) przybył do Wielkiej Brytanii, gdzie zajmując się działalnością publicystyczną i wydawniczą¹¹, a przede wszystkim duszpasterską wśród polskich żołnierzy stacjonujących w Szkocji¹², prowadził wykłady z logiki i historii filozofii w Wyższej Szkole Wojennej w Edynburgu¹³, a także (w latach 1942–1943) wykłady z historii filozofii na kursach pedagogicznych dla nauczycieli polskich¹⁴, zorganizowanych (z inicjatywy Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii¹⁵) w Zakładzie Kształcenia Nauczycieli w Moray House Training

Wrocław 2011, s. 495.

⁷ A. Rzegocki, *Antytotalitaryzm zintegrowany Józefa...*, s. 501.

⁸ R. Zadura, *Działalność wydawnicza o. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940–1943*, „Archiwum Emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty” (2010) 1-2 (12-13), s. 138.

⁹ J.M. Bocheński, *Wspomnienia*, Kraków 1994, s. 146.

¹⁰ Poza o. Józefem I.M. Bocheńskim, który pełnił funkcję sekretarza tego komitetu, i ks. prof. Walerianem Meysztowiczem, w prace Komitetu Rzymskiego zaangażowali się także: ks. Zygmunt Obertyński, prof. Turyn, hrabia Józef J. Michałowski, o. prof. Paweł Siwek i inni. Wspomnieć należy, że starania o uwolnienie profesorów podjęli też Kazimierz Papee – ambasador RP przy Stolicy Apostolskiej i Bolesław Wieniawa-Długoszowski – ambasador RP przy rządzie włoskim. Za: F. Ziejka, *Książka pielgrzym – „Dzieła malarskie” Stanisława Wyspiańskiego*, „Niepodległość i Pamięć” (2018) 25/2 (62), s. 124-125; na temat działalności „Komitetu Rzymskiego” także: H. Pierzchała, *Wyrwani ze szponów państwa-ss. Sonderaktion Krakau 1939-1941*, Kraków 1997, s. 147-177.

¹¹ Szerzej na ten temat w: R. Zadura, *Działalność wydawnicza o. Józefa...*, s. 137-157.

¹² W czasie pobytu w Szkocji o. Bocheński mieszkał m.in. w Peebles, Krikcaldy, Barry Camp koło Dandee, Dunfermline. Za: R. Zadura, *Działalność wydawnicza...*, s. 140.

¹³ J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria) Bocheński...*, s. 19.

¹⁴ Tamże, s. 25.

¹⁵ Zorganizowanie szkoleń dla nauczycieli zlecił zarządowi Zrzeszenia Nauczycieli Polaków

College for Teachers w Edynburgu. Zdaniem badaczy (m.in. Jarosława Kozaka) z tego okresu pochodzi skrypt, który opracowany został przez Bocheńskiego dla słuchaczy tych kursów. Treść tego skryptu znalazła swoje odzwierciedlenie w publikacji *Zarys historii filozofii* (wydanej w Krakowie w 1993 roku i powtórnie w Komorowie w 2009 roku)¹⁶. Jako dydaktyk sprawdził się o. Bocheński również w roku akademickim 1943–1944, gdy prowadził wykłady dla słuchaczy Studium Pedagogicznego¹⁷. Warto dodać, że w tym czasie zajęcia

w ramach tego Studium prowadzili także (m. in.) prof. Marian Heitzman i prof. Tadeusz Sulimirski¹⁸ (w przyszłości członkowie PTNO i profesorowie PU-NO).

W lutym 1944 roku o. J.M. Bocheński został kapelanem „do zleceń” biskupa polowego Wojska Polskiego Józefa Gawliny¹⁹, z tego też m.in. powodu uczestniczył w kampanii włoskiej 2. Korpusu Polskiego – pełniąc swoją posługę m.in. w bitwie pod Monte Cassino i Loreto.

2. Wychodźstwo niepodległościowe (od 1945)

W 1945 roku o. Bocheński, podobnie jak wielu innych, „nigdy nie zaakceptował” narzuconego Polsce „układu politycznego ukształtowanego (...) po zakończeniu II wojny światowej”²⁰, wyjechał do Szwajcarii, gdzie zatrudniony został na katolickim uniwersytecie we Fryburgu. Pomimo wyjazdu nie zerwał jednak kontaktów z „polskim Londynem”, w którym miał wielu przyjaciół i znajomych – m.in. wśród byłych studentów, żołnierzy, naukowców, wydawców i publicystów.

Szczególnie silne kontakty utrzymywał ze środowiskiem intelektualistów katolickich związanych m.in. z Polskim Katolickim Stowarzyszeniem Uniwersyteckim „Veritas”, Katolickim Ośrodkiem Wydawniczym „Veritas” (założonym z inicjatywy ks. Stanisława Bełcha) i Fundacją „Veritas”, do założenia której, poza ks. S. Bełchem, przyczynił się także (m. in.) historyk – dr Paweł Skwarczyński, przedwojenny pracownik naukowy Katolickiego Uniwersytetu

w Wielkiej Brytanii Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, za: „Dziennik Polski” (1942) 530, s. 4.

¹⁶ Skrypt ten odnaleziony został w archiwum o. Bocheńskiego. Za: J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 25.

¹⁷ Studium Pedagogiczne zorganizowane zostało przez ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, za: W. J. Chmielewski, *Jan Konopnicki (1905–1980) – badacz szkolnictwa i organizator edukacji nauczycieli polskich na uchodźstwie*, „Studia Paedagogika Ignatiana” 21 (2018) 2, s. 45–46.

¹⁸ W. J. Chmielewski, *Jan Konopnicki...*, s. 45–46.

¹⁹ O. Bocheński awans na stopień starszego kapelana (majora) otrzymał 16 lutego 1944 r. Wkrótce przeniósł się też ze Szkocji do Londynu (zamieszkał w Polskiej Misji Katolickiej przy Devonian Road), gdzie zajmował się „wydawaniem pism religijnych dla polskich żołnierzy”, za: R. Zadura, *Działalność wydawnicza...*, s. 138, 146.

²⁰ S. Koństańczak, *Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle*, seria: Biblioteka Studiów Filozofii Polskiej, Kraków 2017, s. 276.

Lubelskiego²¹ (w przyszłości profesor PUNO).

W 1948 roku o. Bocheński (jako profesor zwyczajny filozofii) objął Katedrę Historii Filozofii Nowożytnej i Współczesnej Uniwersytetu Fryburskiego, natomiast dwa lata później (w 1950 r.) funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego (pełnił ją do 1952 r.). W tym samym niemal czasie (tj. także w 1950 r.) zorganizowany został (m.in. z inicjatywy o. Bocheńskiego) pierwszy Polski Zjazd Katolicki. W roku tym także ks. abp Józef Gawlina podjął decyzję o założeniu Polskiej Misji Katolickiej w Szwajcarii, której organizację powierzył o. Bocheńskiemu, który przyjął na siebie obowiązki pierwszego rektora PMK w tym kraju.

W październiku 1951 roku Bocheński, który ludzi popierających komunizm nazywał „zgniłkami”²², wziął udział w Międzynarodowym Kongresie Apostolstwa Świeckich w Rzymie, na którym przekonywał uczestników do przyjęcia wniosku w sprawie „Stanowiska katolików w Wolnym Świecie wobec prześladowania Kościoła” i zwrócił uwagę na „sytuację krajów prześladowanych”²³. Domagając się (w imieniu 15 delegacji²⁴, które zgodziły się z jego zdaniem) uwzględnienia w „ogólnej de-

klaracji ustępu o prześladowaniach komunistycznych”. Jednakże, jak zauważył publicysta Wojciech Wasiutyński „w ostatecznej redakcji słowo «komunizm» znikło jakoś z tego wniosku i pozostał tylko ateizm”. Istotne jest jednak, że uczestnicy kongresu postanowili „wysłać do Organizacji Narodów Zjednoczonych protest w sprawie prześladowań”, domagając się „powołania specjalnego organu międzynarodowego dla ich zbadania”²⁵.

Na trudną sytuację Polski o. Bocheński zwrócił także uwagę w artykule opublikowanym (niemal w tym samym czasie) w paryskiej „Kulturze”, w którym stwierdził:

„W szczególnie trudnym położeniu znajdują się ci, którzy jak my, Polacy, nie mają żadnej możliwości przeprowadzenia jakichkolwiek zmian, bo w kraju swoim nie rządzą. Groza tego, co się pod rządami sowieckimi dzieje, jest tak wielka, że zupełnie naturalnie myśl nasza ześrodkowuje się na sprawie niepodległości, a więc na rzeczy²⁶(...) czysto formalnej. Ponieważ jednak pusta forma nie może być ideałem, ponieważ nie można marzyć o «Polsce» ani walczyć o nią, nie nadając jej żadnej treści – idziemy po linii najmniejszego oporu i formę niepodległościową wypełniamy

²¹ Z.E. Wałaszewski, *Działalność Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas” w Londynie*, „Studia Polonijne” 10 (1986), s. 38, 45.

²² A. Rzegocki, *Antytotalitaryzm zintegrowany...*, s. 501.

²³ W. Wasiutyński, *Rola i udział świeckich. Międzynarodowy Kongres Apostolstwa Świeckich w Rzymie (7-15 X 1951)*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-kulturalny” 5 (1951) 44 (28), s. 1.

²⁴ W Międzynarodowym Kongresie Apostolstwa Świeckich w Rzymie (7-15 X 1951) uczestniczyły wówczas 74 delegacje.

²⁵ *Świat Katolicki wobec Prześladowanych Narodów. Umotywowanie wniosku na międzynarodowym Kongresie Apostolstwa Świeckich, przedstawione przez O.I.M. Bocheńskiego, O.P.*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-kulturalny” 5 (1951) 44 (228), s. 2.

²⁶ J.M. Bocheński, O.P., *Zarys Manifestu Demokratycznego*, „Kultura” 5 (1951) 9 (47), s. 15.

treścią najlepiej nam znaną – tym, co było przed wojną”²⁷.

W 1952 roku o. Bocheński, który twierdził, że „marksizm to (...) najbogatszy zbiór zabobonów”²⁸, został „stałym redaktorem Radia «Wolna Europa» i współpracownikiem Jana Nowaka-Jeziorańskiego”²⁹, nieco później zaś (tj.

w 1955 r.) podjął również współpracę z Radiem „Głos Ameryki”, „prowadząc w nim [do 1958 r.] cotygodniowe audycje w języku polskim”³⁰. W tym czasie publikował też m.in. w „Duszpasterzu Polskim Zagranicą”, w londyńskim „Życiu”, w paryskiej „Kulturze”, w szwajcarskimi „Orientierung” i „La Liberte”³¹.

3. Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie (PTNO) i Polski Uniwersytet na Obczyźnie (PUNO)

W dniu 24 września 1953 roku (rozpoznawalny i szanowany przez przedstawicieli „wychodźstwa niepodległościowego”) ojciec Bocheński został członkiem Wydziału Humanistycznego Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie³² (PTNO³³). A kilkanaście lat później podjął także współpracę z utworzonym w 1949 roku (formalnie w 1952 roku) Polskim Uniwersytem na

Obczyźnie – PUNO³⁴ (spadkobiercą ideowym Uniwersytetu Polskiego Zagranicą³⁵), który z powodu swojej działalności wpisywał się w rozważania Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego na temat roli uniwersytetu.

Swoje zdanie na temat misji i zadań niezależnej uczelni przedstawił Bocheński w kwietniu 1952 roku w referacie *O Uniwersytecie*, który odczytany został

²⁷ Tamże, s. 16.

²⁸ *Wypowiedź ojca Bocheńskiego z czerwca 1988 roku*, w: „Radia Wolności”, *Rozmowa Krzysztofa Zalewskiego z ojcem Józefem Marią Bocheńskim – dominikaninem, polskim filozofem – na temat prowadzenia samochodów i samolotów, filozofii, marksizmu i leninizmu, wrażeń z pierwszej po 40 latach podróży do Polski*, data emisji 25 czerwca 1988 r., na: <https://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/308319,Rozmowa-z-Ojcem-Jozefem-Maria-Bochenskim> (dostęp: 22 marca 2021).

²⁹ Ojciec Bocheński współpracował z polską sekcją Radia Wolna Europa do 1957 r. Za: J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 22.

³⁰ J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 22.

³¹ Tamże, s. 22.

³² S. Portalski, *Zarys Historii Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie*, Londyn 2009, s. 29.

³³ Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie (PTNO) powstało z inicjatywy Polskiej Rady Naukowej 27 stycznia 1950 r. Pierwsi nowi członkowie towarzystwa zostali przyjęci do PTNO 20 października 1950 r. Za: S. Portalski, *Zarys Historii Polskiego...*, s. 20; także: E. Szczepanik, *Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie*, „Res Historica. W kręgu zagadnień etnicznych” 1 (1997), s. 12.

³⁴ O związkach O. Bocheńskiego z PUNO m. in.: A. Andrzejuk, *Filozofowie i filozofia na Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie (1939–2009)*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej” 8 (2015), s. 187; także: Z. Judycki, *Polski Uniwersytet na...*, s. 18–19.

³⁵ Więcej na ten temat związków personalnych i ideowych PUNO z (utworzonym w 1939 r. w Paryżu) Polskim Uniwersytem Zagranicą w: J.K. Pyłat, *PUNO Polski Uniwersytet na Obczyźnie*, Pułtusk-Londyn 2010, s. 12–15, 19–31.

w Londynie podczas XVII weekendu dyskusyjnego Polskiego Katolickiego Stowarzyszenia Uniwersyteckiego (P.K.S.U.) „Veritas”³⁶. Stwierdził wówczas, „że przedmiotem uniwersytetu i jego zadaniem jest kształcenie cnót intelektualnych”. Zwrócił również uwagę, że „mądrości doczesnej nie tworzą profesorowie, ale myśliciele, wodzowie, wielcy przywódcy społeczni, mężowie stanu”. Co więcej, nawiązując do niekorzystnych zmian zachodzących na uniwersytetach w kraju, stwierdził też, że „uniwersytet nie jest zawodówką, bez względu na owe uniwersytety, które moskiewskie ciemnogłowy obecnie w Polsce tworzą na trupie prawdziwego uniwersytetu. (...)”. Zdaniem cytowanego „uniwersytet jest siedzibą i szkołą nauki w tomistycznym tego słowa znaczeniu. A więc tej sprawności, tej cnoty, dzięki której posiadający ją człowiek umie sprawnie obracać się w tych teoretycznych dziedzinach, gdzie rozumowanie jest potrzebne”. Uczelnia jest także „świątynią rozumu. (...) rozumu, nie inteligencji (...) Rozum jest (...) [jej] dziedziną”³⁷. Ojciec Bocheński podkreślił też, że „uniwersytet obejmuje całokształt nauki i jest w tej dziedzinie suwerenny”³⁸. Swoistą, w pełni suwerenną „przystanią” dla polskich pracowników naukowych

„w wolnym świecie”, miał być także powołany dekretem Prezydenta RP na uchodźstwie w 1952 roku³⁹ Polski Uniwersytet na Obczyźnie⁴⁰, którego istnienie i postawione przed nim zadania również wpisywały się w przemyślenia o. Bocheńskiego, który w przytoczonym referacie zwracał uwagę, że niezależny „uniwersytet reprezentuje w społeczeństwie wielkie i ważne wartości moralne przez naukę”. Podkreślając, że „są i inne tytuły do istnienia i wolności, ale ten jeden wystarczyłby, aby jego prawa uzasadnić”⁴¹.

Rozważania Bocheńskiego na temat zadań i misji uniwersytetu przybliżone zostały także uczestnikom XXII Kongresu Światowego „Pax Romana” – Międzynarodowego Ruchu Studenckiego Katolików i Międzynarodowego Katolickiego Ruchu Intelktualistów, który zorganizowany został na przełomie sierpnia i września 1952 roku w Kanadzie. Na potrzeby kongresu (w którym uczestniczyli członkowie Polskiego Katolickiego Stowarzyszenia Studentów „Veritas” i jego seniorzy) opracowano siedem broszur (w języku angielskim i francuskim), w których opublikowano zarówno tekst o. Bocheńskiego *O Uniwersytecie*, jak i referaty ówczesnych członków Polskiego Towarzystwa

³⁶ *Odczyt wygłoszony na XVII weekendzie dyskusyjnym P.K.S.U. „Veritas” w Londynie, w dn. 19 kwietnia 1952 roku – retransmisja*. Za: J.M. Bocheński, O. P., *O Uniwersytecie*, „Życie. Katolicki Tygodnik religijno-społeczny” 6 (1952) 35 (271), s. 1.

³⁷ J.M. Bocheński, O. P., *O Uniwersytecie*, s. 1.

³⁸ Tamże.

³⁹ 15 grudnia 1952 roku wydany został, przez Prezydenta RP na uchodźstwie, *Dekret o Nadaniu Pełnych Praw Państwowych Szkół Akademickich Polskiemu Uniwersytetowi na Obczyźnie* (Dz. U. R.P., poz. 7 z 1952 roku); także: *Statut Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*, s. 3.

⁴⁰ J. Pyłat, *Zarys historii Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*, w: *70 lat Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*, Londyn 2009, s. 7 - 8.

⁴¹ J.M. Bocheński, O. P., *O Uniwersytecie*, s. 1.

Naukowego na Obczyźnie (jednocześnie pracowników naukowych PUNO), ks. prof. Waleriana Meysztowicza (PTNO⁴²/ PUNO⁴³) – *Kulturalna rola uniwersytetu*, dr Tadeusza Felsztyna (PTNO) – *Specjalizacja* i prof. Tadeusza Sulimirskiego⁴⁴ (PTNO/PUNO) – *Uniwersytety polskie w systemie komunistycznym* oraz tekst *Polskie zakłady uniwersyteckie na wygnaniu*⁴⁵.

W listopadzie 1954 roku dziekan Wydziału Humanistycznego PUNO, prof. T. Sulimirski, w liście do ojca Bocheńskiego (wspominając o pracy habilitacyjnej dr. Wiesława Strzałkowskiego – wykładowcy psychologii i filozofii PUNO⁴⁶) napisał:

„Bardzo dziękuję za obietnicę oceny pracy dr. W. Strzałkowskiego. Przesyłam w załączniku jej zakończenie. Wysyłka ta uległa znacznemu opóźnieniu, gdyż autor w ostatniej chwili wycofał rękopis i poczynił szereg uzupełnień i dodatków. Będę zobowiązany za możliwie rychłe odesłanie nam oceny. (...) Rów-

niez i ja jestem bardzo rad z nawiązania kontaktu wzajemnego – niestety tylko listownego. Mam jednak nadzieję, że Książdz Kolega nas tu[taj] kiedy odwiedzi. Nas, a w każdym razie mnie (...)”⁴⁷.

Pomimo tego zaproszenia przez wiele lat o. Bocheński, kierujący (od 1953 roku) Arcybiskupim Ośrodkiem Dokumentacji dla Spraw Kościoła w Polsce⁴⁸ i angażujący się w prace Komitetu Opieki nad Studentami Polskimi w Rapperswilu (pełniąc funkcję opiekuna fryburskiego koła „Veritas”), a przede wszystkim piastujący w latach 1964–1966 funkcję rektora⁴⁹, a od 1966 do 1968 roku prorektora uniwersytetu we Fryburgu, w pracy PUNO (w okresie swojej największej aktywności zawodowej i społecznej) zaangażować się nie mógł (utrzymywał jednak z nim kontakty). Tym bardziej że (jak już wspomniano) do 1976 roku sprawował on funkcję rektora Polskiej Misji Katolickiej w Szwajcarii, kierując jednocześnie (od 1958 do 1972 roku) pracami (założonego przez

⁴² Ks. prof. Walerian Meysztowicz został członkiem Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie w momencie powstania towarzystwa, tj. w 1950 roku, za: S. Portalski, *Zarys Historii Polskiego...*, s. 21.

⁴³ Ks. prof. W. Meysztowicz w składzie profesorów zwyczajnych Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie wymieniany był od momentu powstania uczelni.

⁴⁴ Więcej na temat działalności naukowej Tadeusza Sulimirskiego w: J. Pyłat, *W służbie nauki – rzecz o działalności prezesów PTNO: Tadeusza Brzeskiego i Tadeusza Sulimirskiego*, „Rocznik PTNO” (2010) LII, s. 62-79.

⁴⁵ *XXII Kongres Świątowy „Pax Romana” obraduje nad misją uniwersytetu*, „Życie. Katolicki Tygodnik religijno-społeczny” 6 (1952) 35 (271), s. 1.

⁴⁶ Kolokwium habilitacyjne dr Wiesława Strzałkowskiego przeprowadzone zostało kilka lat później, tj. 6 lipca 1962 r. na 48 posiedzeniu Rady Wydziałowej PUNO, za: Archiwum PUNO, Teczka Wydziału Humanistycznego – korespondencji, *List do Ojca Józefa I.M. Bocheńskiego z 26 listopada 1954 r., w sprawie oceny pracy habilitacyjnej dr Wiesława Strzałkowskiego*.

⁴⁷ Archiwum PUNO, Teczka Wydziału Humanistycznego – korespondencji, *List do Ojca Józefa I.M. Bocheńskiego z 26 listopada 1954 r., w sprawie oceny pracy habilitacyjnej dr Wiesława Strzałkowskiego*.

⁴⁸ Arcybiskupi Ośrodek Dokumentacji dla Spraw Kościoła w Polsce – ADOK, założony został przez ks. abp. J. Gawlinę w 1953 r. Za: J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 21.

⁴⁹ „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie”, (1960) 60, s. 3; oraz Z. Judycki, *Polski Uniwersytet na...*, s. 18-19.

siebie) Instytutu Europy Wschodniej Uniwersytetu Fryburskiego (Institut de l' Europe Orientale), „jedynego w latach sześćdziesiątych ośrodka badań nad filozofią radziecką”⁵⁰, z którego (jak zauważył ks. Gabler) wywodziła się „połowa poważnych specjalistów w tej dziedzinie w całym wolnym świecie”⁵¹.

W związku z powyższym ojciec Józef Maria Innocenty Bocheński, który twierdził, że słowo „inteligencja (...)” jest wyrażeniem, które znacznie lepiej niż analogiczne zwroty większości języków obcych, określa wielką rolę ludzi wykształconych w narodzie”⁵², w gronie za-

miejsowych profesorów PUNO wymieniony został dopiero w latach 60-tych, m.in. w roku akademickim 1968–1969, kiedy funkcję rektora PUNO pełnił (jego znajomy z czasów szkockich) profesor Tadeusz Sulimirski⁵³, od wielu lat zabiegający, by w środowisku zamiejscowych profesorów PUNO osoba ojca Bocheńskiego (cieszącego się wśród „niezłomnych” dużym autorytetem) się znalazła. Stwierdzić jednak należy, że pomimo nawiązania formalnych relacji także w tym czasie kontakty ojca Bocheńskiego z uczelnią były okazjonalne.

4. Seminarium filozoficzne „Sempol”

Kolejna próba zacieśnienia związków PUNO z wybitnym historykiem logiki, doskonałym logikiem, filozofem i sowietologiem podjęta została pod koniec lat siedemdziesiątych za pośrednictwem prof. Andrzeja Żaki (archeologa), który w 1978 roku nawiązał kontakt z uczelnią. Profesor Żaki opracował wówczas (z myślą o uruchomieniu oddziału PUNO w Szwajcarii) projekt Studium Historyczno-Archeologicznego. Oficjalne

pismo w tej sprawie złożył on w styczniu 1978 roku⁵⁴. Studium to „pomyślane jako rodzaj niewielkiej, eksperymentalnej placówki, związanej organicznie z Wydziałem Humanistycznym PUNO”, miało umożliwić „młodzieży polskiej, która ze względów bytowych nie (...) [mogła] opuścić Szwajcarii (...), odbycie na miejscu części studiów z zakresu nauk historycznych”⁵⁵. Projekt przewidywał, że w ramach studium zajęcia z fi-

⁵⁰ Ks. D. Gabler, *J.M. Bocheński – logik...*, s. 187.

⁵¹ Tamże, s. 187.

⁵² I.M. Bocheński O.P., *Główne zadania inteligencji w świetle uchwał Synodu Plenarnego*, Wydawnictwa Instytutu Wyższej Kultury Religijnej, nr 2, Warszawa 1938, s. 9.

⁵³ *Polski Uniwersytet na Obczyźnie w roku 1968–1969*, w: *Nauka Polska i Szkolnictwo Wyższe na Obczyźnie*, Londyn 1969, s. 19-20; Wybór prof. Tadeusza Sulimirskiego na rektora PUNO, dokonany w dniu 26 lipca 1967 r. przez zebranie ogólne profesorów PUNO, zatwierdzony został przez Rząd RP na Uchodźstwie (na podstawie art.1 dekretu Prezydenta RP z 15 grudnia 1952 r.) 10 sierpnia 1967 roku.

⁵⁴ J.K. Pyłat, *PUNO Polski Uniwersytet...*, s. 137.

⁵⁵ Archiwum PUNO, Teczka TP PUNO oddział w Szwajcarii, Korespondencja za lata 1977–1980, *Wniosek prof. dr Andrzeja Żaki w sprawie zorganizowania Studium Historyczno-Archeologicznego w Szwajcarii*, Zurych, 17 stycznia 1978 r., s. 1.

lozofii i historii filozofii prowadzić będzie ojciec Józef I.M. Bocheński, który od 1972 roku przebywał już na uniwersyteckiej emeryturze (od 1976 roku nie pełnił już także funkcji rektora PMK w Szwajcarii⁵⁶). Poza Bocheńskim zajęcia z nauk pomocniczych historii prowadzić miał również (inny były pracownik uniwersytetu we Fryburgu) prof. dr Tadeusz Zawadzki⁵⁷. Jednakże, jak wspominał prof. Żaki, sam o. Bocheński podchodził do tego pomysłu z rezerwą:

„Niezbyt jasne jest jeszcze stanowisko Ojca Bocheńskiego, ale prof. Zawadzki oraz ks. [Jan] Frania, następcą Ojca B., w tut. Misji Katolickiej, powiadają, że ów groźny Uczony jest ostatnio nieco przygnębiony i łagodny, i że najpewniej chętnie podejmie się prowadzenia paru wykładów na naszym Studium⁵⁸. Odnosząc się do tej kwestii, prof. Żaki napisał: „Wczoraj byłem we Fryburgu i Lozannie, by spotkać się z o. prof. Bocheńskim, Zawadzkim i paroma innymi osobami, w tym z trzema potencjalnymi studentami PUNO. Wynik rozmów uznać mogę za pozytywny, spełniający przynajmniej 80% moich «minimalnych zapotrzebowań», związanych

z uruchomieniem tzw. Studium Historyczno-Archeologicznego we Fryburgu. O. Bocheński, początkowo dość krytycznie usposobiony wobec PUNO i jego perspektyw, zgodził się pod koniec wygłosić inauguracyjny wykład, a może i pomóc później (...). Prof. Zawadzki wypowiedział się pozytywnie już wcześniej, prosił tylko o (...) oficjalne pismo ze strony Senatu PUNO, zapraszające go do współpracy⁵⁹.”

Ostatecznie jednak studium to nie zostało uruchomione, aczkolwiek pierwsze (nieformalne) zajęcia (dla małej grupy studentów) się odbyły. Ważne jest jednak, że jesienią 1979 roku (z inicjatywy ks. Dariusza Gablera) uruchomiono we Fryburgu (pod egidą PUNO) działające przez 15 lat seminarium filozoficzne „Sempol”, o którym władze PUNO chętnie wspominały, podkreślając, że seminarium prowadzi (jako zamiejscowy profesor PUNO) ojciec Józef Innocenty Bocheński⁶⁰, „światowej sławy filozof⁶¹”, „specjalista w dziedzinie historii logiki i doktryny komunistycznej”, autor 40 publikacji naukowych i ponad 200 artykułów, założyciel i redaktor kwartalnika „Studies of Soviet Thought” i serii „So-

⁵⁶ 50-lecie Polskiej Misji Katolickiej w Szwajcarii, „Niedziela”, na: <https://www.niedziela.pl/artukul/65647/nd/50-lecie-Polskiej-Misji-Katolickiej-w>

⁵⁷ Archiwum PUNO, Teczka TP PUNO oddział w Szwajcarii, Korespondencja za lata 1977–1980, *Wniosek prof. dr Andrzeja Żaki...*, s. 2.

⁵⁸ Archiwum PUNO, Teczka TP PUNO oddział w Szwajcarii, Korespondencja za lata 1977–1980, *Pismo prof. dr. A. Żaki do prof. dr. T. Sulimirskiego*, Zurych, 18 stycznia 1978 r., s. 1.

⁵⁹ Archiwum PUNO, Teczka TP PUNO oddział w Szwajcarii, Korespondencja za lata 1977–1980, *List prof. dr. A. Żaki do prof. dr. T. Sulimirskiego*, Zurych, 30 stycznia 1978 r., s. 1; także: J.K. Pyłat, *PUNO Polski...*, s. 138.

⁶⁰ J.K. Pyłat, *PUNO Polski...*, s. 138.

⁶¹ J.M. Bocheński, *Formale logik*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1956; J.M. Bocheński, *A History of Formal Logic*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1961.

vietica”⁶². Doktor Honoris causa kilku renomowanych uczelni⁶³. Niezwykle często o seminarium prowadzonym przez ojca Bocheńskiego wspomniano na łamach „Universitas. Kwartalnika Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie”.

Ojciec Bocheński, zapytany po latach o przyczyny uruchomienia seminarium, stwierdził, że jednym z powodów rozpoczęcia zajęć było jego przejście na emeryturę:

„Gdy jest się profesorem uniwersytetu, to człowiek przyzwyczajają się mieć stale do czynienia z młodymi; później jest nagle na emeryturze i stara się ten kontakt z młodymi przedłużyć”⁶⁴. Inną przyczyną był „rodzaj tęsknoty za możliwością pracowania dla Polski. Ja tej możliwości (...) aż do końca «wojny», (...), a więc do «Solidarności», nie miałem. Byłem na wygnaniu. Polska była dla mnie zakazana, a w Polsce nie można było wymieniać nawet mojego nazwiska”⁶⁵. Zauważyć należy, że w seminariach „Sempol” uczestniczyli nie tylko studenci, ale także inne osoby zainteresowane filozofią⁶⁶ i poglądami ojca Bo-

cheńskiego. Czasami w spotkaniach tych brał również udział ojciec Jerzy Mirewicz (właściwie Bronisław Wójcik), prof. filozofii chrześcijańskiej PUNO, który w latach 80, często przyjeżdżał do Fryburga⁶⁷.

Jak wspominał ks. Korneliusz Policki, uczestnik seminarium, „Sempol był dla Ojca Bocheńskiego swoistym warsztatem pracy filozoficznej. Poznawaliśmy Mistrza, w trakcie tworzenia. Czasami były to tylko pierwsze pomysły i zarysy problematyki, coś, co stanowiło zaledwie myśl niepełną, *in statu nascendi*”. „Należała do nich np. koncepcja wiary podstawowej i systemów religijnych”⁶⁸.

W seminariach, które odbywały się na ogół w Albertinum (budynku przeznaczonym dla profesorów uniwersytetu), uczestniczyli m.in.: ks. dr Dariusz Gabler⁶⁹, ks. K. Policki, którego ojciec Bocheński określił „logikiem tego seminarium”⁷⁰, dr Edward Świdorski, Jan Mazur, a w późniejszym czasie także studenci z Chrześcijańskiej Akademii Filozoficznej z Lichtensteinu, m.in.: ks. dr Jarosław Merecki, dr Agnieszka Lekka, ks. dr Józef Tarnówka. W filozoficz-

⁶² Ks. D. Gabler, *Nauczyciel myślenia*, „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie” (1982) 10-11, s. 2-3; Ks. D. Gabler, *J.M. Bocheński – logik...*, s. 187.

⁶³ „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie”, (1995) 60, s. 3; oraz Judycki Z., *Polski Uniwersytet...*, s. 18-19; Ojciec Józef Maria Bocheński otrzymał doktoraty honorowe: z nauk humanistycznych państwowego uniwersytetu w Buenos Aires, prawa uniwersytetu Notre Dame (Indiana), matematyki uniwersytetu w Mediolanie, Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie i Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁶⁴ J. Kozak, Sempol. *O polskim seminarium we Fryburgu Szwajcarskim z Ojcem Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jarosław Kozak*, „Edukacja Filozoficzna” 18 (1994), s. 99.

⁶⁵ J. Kozak, *Sempol. O polskim seminarium...*, s. 100.

⁶⁶ Tamże, s. 100.

⁶⁷ J.K. Pyłat, *PUNO Polski Uniwersytet...*, s. 139.

⁶⁸ K. Policki, *Seminarium Filozoficzne „Sempol” we Fryburgu szwajcarskim*, „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie” (1995) 61-62, s. 12.

⁶⁹ K. Policki, *Seminarium Filozoficzne...*, s. 12-13.

⁷⁰ J. Kozak. *Sempol...*, s. 105.

nych dyskusjach brali też udział lekarze, inżynierowie, ekonomiści, np. dr A. Me-gert, dr Wacław Piaszczyński (ekono-mista), dr Bogdan J. Górski (ekono-mista, politolog), a niekiedy także naukowcy z kraju: Bogusław Iwanuś, Czesław Porębski, Jerzy Perzanowski, Andrzej Póltawski⁷¹, Jan Parys (później-szy Minister Obrony Narodowej, autor książki *Między logiką a wiarą: Z Józefem Marią Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, opublikowanej przez wydawnictwo Ve-ry i Jana Michalskich, Noir Sur Blanc⁷²), a także ks. Bronk i wielu innych⁷³.

Podkreślić należy, że seminaria te nie miały „żadnej systematyki”⁷⁴. W jednym z wywiadów Ojciec Bocheński stwierdził, że na zajęcia przychodził „zawsze (...) w nadziei, że uczestnicy seminarium

zapropnują tematy”⁷⁵. Aczkolwiek pod-czas spotkań najczęściej „poruszano (...) zagadnienia z filozofii systematycznej (...). Czasem była też historia filozofii”⁷⁶. Jak wspominał o. Bocheński, spotkania te były też użyteczne „np. uczestnik, któ-ry mówił o uytilytyzmie, skłonił mnie do studium uytilytyzmu i odkryłem rze-czy, których poprzednio nie znałem. Ale to była systematyka”. „(...), ja nie mogłem dyskutować ze współczesnymi teologami [mawiał], bo oni nie rozumieją, o co chodzi. Natomiast ci młodzi rozumieją albo przynajmniej starali się zrozu-mieć”⁷⁷.

Ostatnie spotkanie tego seminarium (sfilmowane przez Telewizję Polską) zor-ganizowane zostało 13 lipca 1994 roku⁷⁸.

5. Kongres Kultury Polskiej na Obczyźnie (1985) i nagroda Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie (1990)

Stwierdzić należy, że w pierwszej poło-wie lat 80. relacje ojca Bocheńskiego z PUNO i Polskim Towarzystwem Na-ukowym na Obczyźnie się zacieśniły. W roku akademickim 1983/1984 (kiedy

funkcję rektora PUNO sprawował już prof. Jerzy Gawenda⁷⁹) o. Józef Maria Bocheński nadal pełnił (w ramach Wy-działu Humanistycznego PUNO) funk-cję zamiejscowego profesora filozofii⁸⁰.

⁷¹ K. Policki, *Seminarium Filozoficzne...*, s. 12-13; także: J.K. Pyłat, *PUNO Polski...*, s. 139.

⁷² J. Parys, *Między logiką, a wiarą. Z Józefem Marią Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Les Editions Noir sur Blanc, Montricher 1988.

⁷³ J. Kozak, *Sempol...*, s. 105.

⁷⁴ Tamże, s. 103.

⁷⁵ Tamże, s. 103.

⁷⁶ Tamże, s. 103.

⁷⁷ J. Kozak, *Sempol...*, s. 104.

⁷⁸ K. Policki, *Seminarium Filozoficzne...*, s. 14; także: K. Policki, *Moje spotkania z O. Prof. Innocentym Marią Józefem Bocheńskim*, „Wiadomości” (1995) 297, s. 5; także: J.K. Pyłat, *PUNO Polski Uniwersytet...*, s. 139.

⁷⁹ J. Gawenda, *Polski Uniwersytet na Obczyźnie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (1984) 85, s. 2.

⁸⁰ Informator Uniwersytecki PUNO, Londyn 1983/1984, s. 13-15; także: J.K. Pyłat, *PUNO Polski Uniwersytet...*, s. 113.

W tym samym czasie z uczelnią (na której pod wpływem wydarzeń krajowych pojawiła się liczna grupa studentów i naukowców przybyłych z PRL) współpracowali także inni filozofowie i logicy, m. in.: prof. Irena Lachman-Szumilewicz, prof. Czesław Lejewski, ks. prof. Jerzy Mirewicz SJ, prof. Jan Ostrowski-Naumoff, o. Hubert Kostrzański z USA⁸¹, prof. Józef Lichten i inni.

Wyrazem ożywionej współpracy o. Bocheńskiego z środowiskiem intelektualistów polskich w Wielkiej Brytanii (w tym m. in. z członkami PTNO i PUNO) był m.in. jego udział w zorganizowanym we wrześniu 1985 roku w Londynie, z inicjatywy rządu RP na Uchodźstwie i PTNO (przy współdziałaniu pracowników naukowych PUNO), Kongresie Kultury Polskiej na Obczyźnie (przeprowadzonym „w obronie wolnej nauki polskiej”), na którym dyskutowano m.in. na temat problematyki zagadnień filozofii politycznej. Kwestię tę omawiano na plenum kongresu, któremu (17 września 1985 r.) przewodniczył o. prof. Józef Maria Bocheński. W czasie obrad wnikliwej analizie poddano wówczas m.in. problemy komunizmu jako formacji kulturowej (referat na ten temat wygłosił prof. Leszek Koła-

kowski) i podstawy moralne polskiej myśli politycznej (zagadnienie to poruszył w swoim wystąpieniu prof. PUNO Wiesław Strzałkowski).

Warto dodać, że w Kongresie tym wzięła również udział prof. Anna Teresa Tymieniecka⁸² (od 1970 r. członkini PTNO), która w 1952 roku obroniła na uniwersytecie we Fryburgu doktorat z fenomenologii⁸³. Zdaniem badaczy (m.in. J. Kozaka i M. Mruszczyk) zawdzięczała ona o. Bocheńskiemu⁸⁴ (swojemu „mistrzowi na obczyźnie”) nawiązanie kontaktów ze znanymi filozofami w Stanach Zjednoczonych. Dodać należy, że o. Bocheński napisał też wstęp do wydanej przez nią (w 1962 r.) książki⁸⁵ *Phenomenology and Science in Contemporary European Thought*⁸⁶.

Wspominając o bezinteresownym wsparciu i solidarności o. Bocheńskiego z innymi przedstawicielami świata nauki, warto przypomnieć, że dzięki jego wstawiennictwu w 1956 roku na Uniwersytecie Notre Dame (w Indianie), zatrudniony został (w charakterze *research associate*) doskonały logik (członek PTNO i zamiejscowy profesor PUNO) – Bolesław Sobociński⁸⁷, który przed wojną współtworzył z o. Bocheńskim (a także Janem Franciszkiem Drewnow-

⁸¹ J.K. Pyłat, *PUNO Polski...*, s. 113.

⁸² W. Strzałkowski, *Zamiast wstępu*, w: *Filozofia polska na obczyźnie, Prace Kongresu Kultury Polskiej*, t. VI, pod red. W. Strzałkowskiego, PTNO, Londyn 1987, s. 7; tamże: *Przebieg prac sesji*, s. 257.

⁸³ M. Mruszczyk, *Fenomenologia polska przelomu XX i XXI wieku na obczyźnie. Kluczowe założenia fenomenologii Anny Teresy Tymienieckiej*, „Civitas. Studia z filozofii polityki” (2019) 24, s. 140.

⁸⁴ J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 20.

⁸⁵ M. Mruszczyk, *Fenomenologia polska przelomu...*, s. 140.

⁸⁶ J.M. Bocheński, *Foreword*, w: A.T. Tymieniecka, *Phenomenology and Science in Contemporary European Thought, The Noonday Press, New York 1962, s. VII-VIII*; na ten temat także: M. Mruszczyk, *Fenomenologia polska...*, s. 150.

⁸⁷ Cz. Lejewski, *Powojenna działalność polskich logików na zachodzie*, w: *Filozofia polska...*, s. 169.

skim i ks. Janem Salamuchą) Koło Krakowskie⁸⁸.

W 1990 roku Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie przyznało ojcu Bocheńskiemu (i prof. Czesławowi Lejewskiemu) nagrodę za całokształt pracy naukowo-badawczej im. Alfreda Lenkiewiczza⁸⁹. W dniu wręczenia nagrody, 10 czerwca 1990 roku, laudację na cześć ojca prof. Józefa Marii Bocheńskiego wygłosił profesor PUNO i członek PTNO prof. Zdzisław Edward Wałaszewski, natomiast na cześć prof. Czesława Lejewskiego (także członka PTNO) – profesor dr hab. Józef Jasnowski z PUNO. Uroczystość wręczenia nagrody odbyła się w obecności jej fundatorki, pani Kazimiery Lenkiewiczowej (małżonki Alfreda Lenkiewiczza), która z tej okazji przybyła specjalnie do Londynu ze Sztokholmu. Ciekawe jest, że ojciec Bocheński w momencie jej wręczenia, mając 88 lat, był jeszcze czynnym naukowcem⁹⁰.

Odbierając to wyróżnienie, ojciec Bocheński, w specjalnym referacie, wygłoszonym przed członkami PTNO i PUNO, powiedział:

„Jeśli zająłem się nauką, jeśli nawet wśród filozofów byłem zawsze obrońcą rozumu, to nie mimo tego, że jestem zakonnikiem, a właśnie dlatego, że nim jestem. Nie miałem zamiaru oddać się nauce. Gdy wstępowałem do zakonu, marzyłem o życiu misjonarza, ale zostałem filozofem, bo tak chcieli moi przełożeni. Niektórzy łaskawi dla mnie dziennikarze pisali, że mam wiele różnych stron – jako filozof, pisarz, kierowca samochodu, pilot i Bóg wie co jeszcze, ale w moim własnym rozumieniu jestem i od 50 lat byłem stale najpierw i przede wszystkim katolickim zakonnikiem, dokładniej dominikaninem. Mojemu zakonowi zawdzięczam prawie wszystko, co zdołałem – między innymi ten drobny przyczyniek, jaki zdołałem wnieść do nauki”⁹¹.

6. Imponderabilia: umiłowanie wolności i Ojczyzny

W tym miejscu warto jeszcze raz podkreślić, że Bocheński utrzymywał szerokie kontakty z wieloma osobami, m.in. z dr. hab. Zbigniewem Jordanem (od 1950 r. członkiem PTNO⁹²), który za

sprawą o. Bocheńskiego otrzymał, w pierwszym roku działalności Instytutu Studiów nad Europą Wschodnią, przyznane mu przez ten podmiot (na lata 1958–1961) stypendium naukowe. Co

⁸⁸ Rozwój (zawiązanego w sierpniu 1936 r.) „Koła Krakowskiego” przerwał wybuch wojny. Szerzej na ten temat w: Z. Wolak, *Naukowa Filozofia Koła Krakowskiego*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce”, XXXVI (2005), s. 97-122.

⁸⁹ S. Portalski, *Zarys historii Polskiego...*, s. 8; Poza o. Józefem Marią Bocheńskim i Cz. Lejewskim, nagrodę Lenkiewiczza otrzymali także inni znani naukowcy i działacze społeczni: Aleksander Gella, Jan Karski, prof. Tomasz Piesakowski, prof. Piotr Wandycz, Janusz Zawodny, a także Fundacja Veritas. Za: E. Szczepanik, *Polskie Towarzystwo Naukowe...*, s. 15.

⁹⁰ S. Portalski, *Zarys historii...*, s. 175-176; także: „Kultura” 44 (19f91) 3 (522), s. 137.

⁹¹ Cytat zapożyczony z: J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 29.

⁹² S. Portalski, *Zarys historii Polskiego...*, s. 20.

więcej, o. Bocheński, nie zważając na to, że Jordan (w 1949 r.) ostro skrytykował na łamach paryskiej „Kultury” jedną z jego prac⁹³, pomógł mu⁹⁴ uzyskać kolejny grant w Instytucie Rosyjskim Uniwersytetu Columbia w NY (1962–1964)⁹⁵. Fakt ten potwierdza, że o. Bocheński, który „w swej etyce (...) wyróżniał zaledwie trzy cnoty obywatelskie: miłość, sprawiedliwość i patriotyzm”⁹⁶, był osobą wyjątkową, która szanowała «niezależną myśl», «jakąkolwiek by ona [nie] była»⁹⁷.

Świadczy o tym również wypowiedź ojca Bocheńskiego z 10 kwietnia 1968 roku, potępiająca użycie przez władze PRL metod administracyjnych wymierzonych przeciwko jego ideologicznym przeciwnikom, tj. „polskim filozofom-marksistom”, m.in. Adamowi Schaffowi i Leszkowi Kołakowskiemu:

„Chciałbym tu (...) powiedzieć, że z ludźmi dotkniętymi przez to usunięcie bardzo niewiele mnie łączy, oni wszyscy (albo prawie wszyscy) oddali się

w swoim czasie komunizmowi, tj. służyli prymitywnej mitologii i w jej imię pomagali gnębić autentyczną polską myśl. (...) Niemniej (...) chodzi o rzecz zasadniczą, o to mianowicie, że myśl jakąkolwiek by ona była, próbuje się w Polsce zgnębić metodami administracyjnymi, to jest (jeśli wolno użyć tego wyrażenia i używam go świadomie) bestialstwo w ścisłym tego słowa znaczeniu. Takim argumentem, jak mówił Chilon w *Quo vadis*, mógłby wół odpowiedzieć Sokratesowi (...). Człowiek jest jedynym stworzeniem, które szanuje myśl, gdy jej nie szanuje, gdy próbuje ją zgnębić fizyczną siłą, postępuje jak nie człowiek, po zwierzęcemu, po bestialsku (...)”⁹⁸.

Pod koniec lat 80. kontakty z ojcem Bocheńskim nawiązał (przyszły pracownik naukowy PUNO) Zbigniew Judycki, założyciel i kierownik Zakładu Biografistyki Polonijnej PUNO (wchodzącego również w skład Institut de Recherches Biographiques – IRB)⁹⁹.

⁹³ List O. Bocheńskiego do redaktora paryskiej „Kultury” Jerzego Giedroycia z 17 listopada 1949 roku, s. 1, na: <https://kulturaparyska.com/pl/collection/letters/show/56893>, dokument: *Garść krytycznych uwag o „Kulturze” i postawie emigracyjnej*, data dostępu: 23 marca 2021 r.

⁹⁴ S. Koñańczak, *Polska XIX i XX wieku...*, s. 330.

⁹⁵ Tamże, s. 331.

⁹⁶ Tamże, s. 285.

⁹⁷ *Wypowiedź ojca Józefa Marii Bocheńskiego – filozofa, profesora i rektora uniwersytetu we Fryburgu – potępiająca użycie metod administracyjnych przez władze PRL w akcji wymierzonej przeciwko ideologicznym przeciwnikom księdza Bocheńskiego, polskim filozofom – marksistom (m. in. Adamowi Schaffowi i Leszkowi Kołakowskiemu) wiosną 1968*, w: „*Radia Wolności*”, data emisji: 10 kwietnia 1968 r., na: <https://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/294514,Wypowiedz-ojca-Jozefa-Marii-Bochenskiego>; (dostęp: 26 marca 2021 r.).

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Zakład Biografistyki Polonijnej PUNO działa (zgodnie z uchwałą Senatu uczelni z 25 stycznia 1995 r.) w ramach Wydziału Humanistycznego. Od momentu powstania funkcję dyrektora zakładu sprawuje prof. Zbigniew A. Judycki – pomysłodawca i twórca Instytutu Biografistyki Polonijnej. Za: *Polski Uniwersytet na Obczyźnie, Sprawozdanie z działalności w roku akademickim 1994/95*, Londyn 1995, s. 14; także: „*Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*” (1995) 61–62, s. 2.

W jednym z listów do Zbigniewa Judyckiego (dokładny i przykładający wagę do najmniejszych szczegółów) ojciec prof. Bocheński, dziękując wspomnianemu za otrzymany upominek¹⁰⁰, napisał:

„Pański «Śpiewnik» dał mi tyle radości, że sporządziłem do niego spis alfabetyczny. Pozwalam sobie przesłać odbitkę do ewent[ualnego] wykorzystania przy dalszych wydaniach. «Śpiewnik» jest – przynajmniej dla ludzi mojego pokolenia – jedną z najważniejszych książek wydanych od dawna na emigracji¹⁰¹.”

Co ciekawe, obdarzony niezwykłym poczuciem humoru i dystansu do samego siebie, Bocheński nawiązał do tej specyficznej publikacji także w kolejnym liście:

„Najuprzejmiej dziękuję za list z 27 listopada br., dziś otrzymany i za drugi egzemplarz Pańskiego doskonałego «Śpiewnika». Pozwalam sobie przesłać w załączeniu: biografię, spis moich książek, fotografię, obraz konia (nie mój) z (moim) podpisem.

Sam niestety konia spłodzić nie potrafię, jako że rysowanie należy do wielu sztuk których nie posiadam. Koński pomysł wydaje mi się sympatyczny, tym bardziej że jestem b. kawalerzystą (8 p. ułanów¹⁰² w 1920). Na wszelki wypadek posyłam cudzy rysunek. Zaszczytne dla mnie zaproszenie do redakcji [Ilustrowanego Słownika Biograficznego Polonii Świata] jako czł[onka] hon[orowego], z przyjemnością przyjmuję.

Ze stryjem Pana [ks. Wiktorem Judyckim¹⁰³] spotykałem się często w czasie kampanii włoskiej i wysoko go ceniłem. To był, moim zdaniem, naprawdę wzór kapelana wojskowego. Miło mi dowiedzieć się, że Pan jest jego bratankiem. (...) w Wojsku Polskim (tym prawdziwym) kapelan dywizji nosił tytuł «proboszcza» i miał stopień majora («starszego kapelana») Czy jeszcze żyje? Jeśli tak prosiłbym o łaskawe przekazanie mu moich ukłonów¹⁰⁴.

* * *

¹⁰⁰ *Śpiewnik Polski*, oprac. Włodzimierz Hetman, Zbigniew Judycki, Wydawnictwo Grupa Studiów Dziejowych Emigracji Polskiej, Paryż 1984.

¹⁰¹ Zbiory prywatne Zbigniewa Judyckiego – profesora PUNO, *List Ojca J. Bocheńskiego do Zbigniewa Judyckiego z 5 października 1989 roku*.

¹⁰² W czasie wojny polsko-bolszewickiej Józef Bocheński służył w 8 Pułku Ułanów im. Księcia Józefa Poniatowskiego, który (pod dowództwem rotmistrza Kornela Krzczunowicza) pokonał wojska 1. Armii Konnej Siemiona Budionnego pod Komarowem.

¹⁰³ Wiktor Judycki – ur. w 1905 roku w Bobrujsku, zm. w 1955 r. w Londynie, kapłan archidiecezji wileńskiej. Proboszcz (podpułkownik) 5. Kresowej Dywizji Piechoty 2. Korpusu Polskiego. Jako kapelan tej dywizji uczestniczył w kampanii włoskiej i w walkach o Monte Cassino, Ankonę i Bolonię. Opiekun obrazu Matki Boskiej Koziełskiej W latach 1950–1955 rektor Instytutu i Koła Religijno-Rycerskiego Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej Marianum w Londynie. Odznaczony *Virtuti Militari* (V) i Krzyżem Walecznych. Za: Email prof. Zbigniewa Judyckiego do Joanny Pyłat z 23 marca 2021 roku.

¹⁰⁴ Zbiory prywatne Zbigniewa Judyckiego – profesora PUNO, *List Ojca J. Bocheńskiego do Zbigniewa Judyckiego z 2 grudnia 1989 roku*.

Kończąc, przypomnieć należy, że o. Józef Maria Bocheński był zarówno doskonałym dydaktykiem („wypromował 40 doktorów – 5 w Angelicum i 35 we Fryburgu”¹⁰⁵), publicystą (publikował także jako: Emil Majerski, Bogusław Prawdota, Józef Ursyn, Józef Miche, Giuseppe Miche, P. Banks, K. Fred¹⁰⁶), jak i działaczem polonijnym. Do historii przeszedł jednak jako historyk logiki¹⁰⁷ i wybitny logik (zaliczany przez niektórych do przedstawicieli szkoły lwowsko-warszawskiej¹⁰⁸), a także filozof i popularyzator filozofii analitycznej¹⁰⁹. A także jako człowiek, który, żyjąc poza ojczyzną, zwracał uwagę na jej potrzeby z nadzieją, że może kiedyś do niej powrócić: „Mamy jednak i inne zadanie, którego, o ile się orientuję, nie spełniamy prawie wcale: myślowe budowanie Polski przyszłości. (...) Pewnie myśleć jest trudno, będąc tak daleko od realnej pracy w swoim kraju. A jednak myśleć trzeba. Trzeba dyskutować, tworzyć projekty, budować moralne poczucie, które pozwoli nam kiedyś wrócić do kraju z czymś więcej niż z ambicją zobaczenia z powrotem ojczystych stron i może ojczystego miejsca przy biurku”¹¹⁰.

Autor *Logiki religii*¹¹¹ na wizytę w rodzinnym kraju czekał jednak niemal pół wieku, Polskę odwiedził dopiero jesienią 1987 roku¹¹². Dzieląc się wrażeniami z tej wizyty ze słuchaczami Radia Wolna Europa, stwierdził, że było to „bardzo wielkie przeżycie”. „Bardzo wzruszające [były dla Niego] zwłaszcza kontakty z młodzieżą”, dla której przeprowadził kilka wykładów. Ogromne wrażenie wywarło na nim również podejście ówczesnej młodzieży do religii – „takiej mszy św. jak u ojców Dominikanów w Krakowie, to ja 40 lat nie widziałem. (...) 130 nowicjuszy tam mają. To w całej Francji razem wziętych nie ma tyle”¹¹³.

W tym samym wywiadzie (dokonując pozytywnej oceny polskiego życia intelektualnego), stwierdził także: „Jeżeli chodzi o moją dziedzinę, (...) filozofię prawda, cóż powiedziałbym, że nie jest tak świetnie, jak było między wojnami. (...) między wojnami Polska zajmowała na niektórych odcinkach filozofii zupełnie mocarstwowe stanowisko (...). Do dziś dnia ludzie się uczą po polsku, żeby móc to studiować, niedawno miałem takiego profesora Japończyka, który się

¹⁰⁵J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 20.

¹⁰⁶Tamże, s. 18.

¹⁰⁷Ks. J. Cibor, *Profesorowie polscy na Uniwersytecie Katolickim Notre Dame w Stanach Zjednoczonych*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-Społeczny” (1995) 49 (441), s. 2.

¹⁰⁸J. Kozak, *Józef (Innocenty Maria)...*, s. 27.

¹⁰⁹Dyskusja na temat książki o. Józefa Marii Bocheńskiego, pt. *Mądrości tego świata*, „Radia Wolności”, na: <https://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/319464,Ksiazka-miesiaca>; data emisji 3 kwietnia 1994 r., (dostęp: 25 marca 2021 r.).

¹¹⁰J.M. Bocheński, O.P., *Zarys Manifestu Demokratycznego...*, s. 17.

¹¹¹J.M. Bocheński, *The Logic of Religion*, New York University Press, New York 1965.

¹¹²T. Olszewski, *Ojciec Bocheński w Polsce – sprawozdania z jego odczytów w Warszawie*, „Studia Philosophiae Christianae” 24 (1988) 2, s. 235.

¹¹³*Wypowiedź ojca Bocheńskiego z czerwca 1988 roku*, „Radia Wolności”, *Rozmowa Krzysztofa Zalewskiego z ojcem Józefem Marią Bocheńskim*.

po polsku uczył, żeby mógł tych naszych filozofów czytać. Tej klasy obecnie filozofii nie mamy. Niemniej ja myślę (i to ciągle powtarzałem), że polska filozofia

jest obecnie lepsza od francuskiej i niemieckiej razem wziętych, ale Polacy nie chcą w to wierzyć, mają kompleksy niższości”¹¹⁴.

¹¹⁴Tamże.

Father Józef (Innocentius Maria) Bocheński O.P. and his association with the post-war Polish cultural and scientific community-in-exile in Great Britain.

Keywords: sovietology, logic, Polish University Abroad, Polish Society of Arts and Sciences Abroad, Seminary „Sempol”

This article discusses the relationships between father Jozef Maria Bochenski and (organised by members of the Polish exiled independence movement) academic institutions in the United Kingdom including: The Polish University Abroad, Polish Society of Arts and Sciences Abroad and Polish Catholic University Association „Veritas”. This article discusses little known and often overlooked by researchers aspects of Bocheński community activism and scientific work. Showing the Eastern European Institute founder at the Catholic University in Freiburg as a sovietologist and a spiritual guide for Polish intellec-

tuals and scientists living in exile (away from Soviet – dominated Poland). A man who never accepted the political system in Poland imposed after World War 2. Philosopher, who yearned for intellectual freedom and liberal education while criticising communism, demanded respect for Catholics’ rights and those nations oppressed by non-democratic regimes. The article also touches upon Bochenski’s didactic activity and his lifelong commitment to supporting other philosophers and logics – prof. B. Sobociński, prof. Z. Jordan and prof. Anna Teresa Tymieniecka.

Bibliografia:

1. Andrzejuk A., *Filozofowie i filozofia na Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie (1939–2009)*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej” 8 (2015).
2. Bocheński I.M., *Główne zadania inteligencji w świetle uchwał Synodu Plenarnego*, Wydawnictwa Instytutu Wyższej Kultury Religijnej, nr 2, Warszawa 1938.
3. Bocheński J.M., *Foreword*, w: A.T. Tymieniecka, *Phenomenology and Science in Contemporary European Thought*, The Noonday Press, New York 1962, s. VII–VIII.
4. Bocheński J.M., *Formale logik*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1956.
5. Bocheński J.M., *Między logiką, a wiarą. Z Józefem Marią Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Les Editions Noir sur Blanc, Montricher 1988.
6. Bocheński J.M., *O Uniwersytecie*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-Społeczny” 6 (1952) 35 (271).
7. Bocheński J.M., *The Logic of Religion*, New York University Press, New York 1965.
8. Bocheński J.M., *Wspomnienia*, Kraków 1994.
9. Bocheński J.M., *Zarys Manifestu Demokratycznego*, „Kultura” 5 (1951) 9 (47).
10. Bocheński J.M., *A History of Formal Logic*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1961.
11. Chmielewski W. J., *Jan Konopnicki (1905–1980) – badacz szkolnictwa i organizator edukacji nauczycieli polskich na uchodźstwie*, „Studia Paedagogika Ignatiana” 21 (2018).
12. Cibor J., *Profesorowie polscy na Uniwersytecie Katolickim Notre Dame w Stanach Zjednoczonych*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-Społeczny” (1995) 49 (441).
13. Gabler D., *J.M. Bocheński – logik, filozof*, w: *Filozofia Polska na Obczyźnie. Prace Kongresu Kultury Polskiej*, t. VI, pod red. W. Strzałkowskiego, PTNO, Londyn 1987.
14. Gabler D., *Nauczyciel myślenia*, „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie” (1982) 10–11.
15. Gawenda J., *Polski Uniwersytet na Obczyźnie*, w: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” (1984) 85.
16. Judycki Z., *Polski Uniwersytet na Obczyźnie w Londynie. Słownik Biograficzny Pracowników Naukowych*, Londyn 2008.
17. Koństańczak S., *Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle*, seria: Biblioteka Studiów Filozofii Polskiej, Kraków 2017.
18. Kozak J., *Józef (Innocenty Maria) Bocheński. W poszukiwaniu racjonalnego ładu świata*, w: „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” VII (1998) 1 (25).

19. Kozak J., Sempol. *O polskim seminarium we Fryburgu Szwajcarskim z Ojcem Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jarosław Kozak*, „Edukacja Filozoficzna” 18 (1994).
20. Lejewski Cz., *Powojenna działalność polskich logików na zachodzie*, w: *Filozofia polska na obczyźnie, Prace Kongresu Kultury Polskiej*, t. VI, pod red. W. Strzałkowskiego, PTNO, Londyn 1987.
21. Mruszczuk M., *Fenomenologia polska przelomu XX i XXI wieku na obczyźnie. Kluczowe założenia fenomenologii Anny Teresy Tymienieckiej*, „Civitas. Studia z filozofii polityki” (2019) 24.
22. Olszewski T., *Ojciec Bocheński w Polsce – sprawozdania z jego odczytów w Warszawie*, „Studia Philosophiae Christianae” 24 (1988) 2, s. 235.
23. Pierzchała H., *Wyrwani ze szponów państwa-ss. Sonderaktion Krakau 1939–1941*, Kraków 1997.
24. Policki K., SDS, *Moje spotkania z O. Prof. Innocentym Maria Józefem Bocheńskim*, „Wiadomości” (1995) 297.
25. Policki K., *Seminarium Filozoficzne „Sempol” we Fryburgu szwajcarskim*, „Universitas. Kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (1995) 61–62.
26. *Polski Uniwersytet na Obczyźnie w roku 1968–1969*, w: *Nauka Polska i Szkolnictwo Wyższe na Obczyźnie*, Londyn 1969.
27. *Polski Uniwersytet na Obczyźnie, Sprawozdanie z działalności w roku akademickim 1994/95*, Londyn 1995.
28. Portalski S., *Zarys historii Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie*, Londyn 2009.
29. Pyłat J.K., *PUNO Polski Uniwersytet na Obczyźnie*, Pułtusk–Londyn 2010.
30. Pyłat J., *W służbie nauki – rzecz o działalności prezesów PTNO: Tadeusza Brzeskiego i Tadeusza Sulimirskiego*, „Rocznik PTNO” (2010) LII, s. 62–79.
31. Pyłat J., *Zarys historii Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*, w: *70 lat Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie*, Londyn 2009.
32. Rzegocki A., *Antytotaryzm zintegrowany Józefa Marii Bocheńskiego*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. 33 (2011), seria: Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 3365, Wrocław 2011.
33. Strzałkowski W., *Zamiast wstępu*, w: *Filozofia polska na obczyźnie, Prace Kongresu Kultury Polskiej*, t. VI, pod red. W. Strzałkowskiego, PTNO, Londyn 1987.
34. Szczepanik E., *Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie*, „Res Historica. W kręgu zagadnień etnicznych” 1 (1997).
35. *Śpiewnik Polski*, oprac. Włodzimierz Hetman, Zbigniew Judycki, Wydawnictwo Grupa Studiów Dziejowych Emigracji Polskiej, Paryż 1984.
36. *Świat Katolicki wobec Prześladowanych Narodów. Umotywowanie wniosku na międzynarodowym Kongresie Apostolstwa Świeckich, przedstawione przez*

- O.I.M. Bocheńskiego, O.P., „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-kulturalny” 5 (1951) 44 (228).
37. Wałaszewski Z. E., *Działalność Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas” w Londynie*, „Studia Polonijne” 10 (1986).
 38. Wasutyński W., *Rola i udział świeckich. Międzynarodowy Kongres Apostolstwa Świeckich w Rzymie (7-15 X 1951)*, „Życie. Katolicki Tygodnik Religijno-kulturalny” 5 (1951) 44 (28).
 39. Wolak Z., *Naukowa Filozofia Koła Krakowskiego*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” XXXVI (2005), s. 97-122.
 40. Zadura R., *Działalność wydawnicza o. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940-1943*, „Archiwum Emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty” (2010) 1-2 (12-13).
 41. Ziejka F., *Książka pielgrzym – „Dziela malarzkie” Stanisława Wyspiańskiego*, „Niepodległość i Pamięć” (2018) 25/2 (62).
 42. *XXII Kongres Światowy „Pax Romana” obraduje nad misją uniwersytetu*, w: „Życie. Katolicki Tygodnik religijno-społeczny”, Nr 35 (271), Londyn, 31 sierpnia 1952.
 43. *50-lecie Polskiej Misji Katolickiej w Szwajcarii*, w: „Niedziela. Tygodnik Katolicki”, na: <https://www.niedziela.pl/artukul/65647/nd/50-lecie-Polskiej-Misji-Katolickiej>